

A Xodos, per dalt de les cases...

Miquel Gómez i Garcés

Sortilegis:

*accions tendents a utilitzar els poders dels esperits
amb mitjans ocults als profans*

Unes notes sobre les cobertes de Xodos

EL PATRIMONI CULTURAL de les nostres comarques és ric en molts aspectes. Les darreres dècades, des que la gent ha començat a (re)tornar als seus pobles, i mamprén la reforma dels seus habitatges, la transformació de la façana urbana –i la coberta– de cada població ha encetat un ràpid camí de destrucció del seu patrimoni arquitectònic, constructiu i cultural, la qual cosa cal entendre que ha estat motivada per manca d'informació i de transmissió oral de tot un bagatge cultural centenari. I, ara, aquest patrimoni caldria recuperar-lo procurant la protecció d'aquells elements materials els quals la seua pervivència sembla que serà de curta durada; ens referim a dos elements que han passat de ser visibles i amb una funció definida de protecció de la llar a estar amagats, tapats o directament suprimits: el ràfec pintat (ràfec, ràfel, volada, aler...) i que conduïa l'aigua de la coberta al carrer, i els espantabruixes situats als extrems més elevats de la coberta.

Les cobertes de teula –ja se sap– esdevenien elements constructius importants quan la pluja era habitual –hi havia la necessitat d'enviar l'aigua ràpidament fora de la casa– i les actuals tècniques impermeabilitzants eren poc usuals. Ara, amb allò dels materials de nova tecnologia (plàstics, PVC, planxes metàl·liques...) ¹ les cobertes inclinades de teula resten un element quasi històric, quan no directament antic i inútil (ara pertoca la coberta plana on posar la rentadora i la zona d'estendre la roba, en substitució de la falsa, el més amunt, l'andana), i les volades ja no són necessàries.

Aquelles cobertes s'acaben amb dos elements característics: 1) el remat de la carena –la zona més alta de la coberta– amb una peça ceràmica corbada apuntant al cel; i 2) la banda inferior –la més baixeta– amb la volada de rajola i teula ceràmica, pintades bé amb calç (amb diferents colors), bé amb pintura

1. Tots d'escasses qualitats ecològiques i poc sostenibles.

al forn (tipus socarrat) de les quals es té constància documental i material des del segle XIII. La gamma més extensa que s'hi troba és la les volades pintades amb un triangle.

S'ha produït un canvi de costums constructives, amb la manca de contacte entre vells i nous paletes, així com la introducció traumàtica de nous materials els quals originen un trencament entre dues formes de construir, entre dues societats que ara ja s'han diferenciat dramàticament. S'inicia el canvi de fesomia en les cases i les seues façanes d'una manera més pronunciada als pobles que a les ciutats (cosa que aquí ja feia anys que s'havia encetat). Tot i comptant amb els plans de reforma interior, moltes cobertes s'han malmés i altres s'han eliminat i, amb això, tota una manera de protegir els edificis.

L'estat de la qüestió

A diverses poblacions de les comarques de Castelló, encara hi perduren tot un grapat d'elements constructius ubicats a l'exterior de les edificacions més antigues,² els quals han perdut en la vida i la consciència col·lectiva el seu fonament o el seu motiu d'existència. Han estat elements que definien un tipus de protecció de l'habitatge i els seus residents, a manera de sortilegi.

Aquests elements protegien –dins d'un molt variat conjunt de creences populars i religioses– de tot tipus de possibles circumstàncies: fred, calor, pluja, calamitats de la natura, bruixeries, malalties, encanteris..., que podien malbaratar la vida de cada dia³. I s'empraven per a aquesta tasca elements visibles i simbòlics (puntes de ceràmica a la coberta, volades pintades amb triangles rojos o blancs (dents de llop), textos i grafismes en façanes, etc.⁴

La renovació urbana a molts dels nostres pobles i el tipus de vida menys marcat per la natura que s'enceta amb el menyspreu de la vida i la mentalitat rural,⁵ fa que molts d'aquests elements siguen eliminats. A més, la diferent manera de construir i el trencament de la transmissió oral de costums i hàbits constructius, juntament amb l'ús de nous materials emprats en la renovació i reparació del parc d'habitatges, fa que molts d'aquests elements simbòlics perden el seu sentit cultural i protector. En tot cas, si es mantenen, és per ser

2. La quantitat d'elements supervivents està en funció directa de la distància efectiva de la capital, Castelló, i d'altres centres receptors de població, tenint un major nombre de ceràmiques pintades i altres elements protectors aquelles localitats de l'interior com ara les situades als Ports (Morella, Villosres...) i a l'Alcalatén (Vistabella o Benafigos). També passa a les localitats de l'Alt Maestrat i de l'Alt Millars.

3. Navarro (2003).

4. Altres més expressius i duradors amb l'ús del ferro: puntes de ferro en balcons i reixes (Benlloc), galls en penells (Cincorres), desguassos metàl·lics de coberta (Herbers); elements vegetals en portes i balconades que cal renovar periòdicament: potes de gall, creutes de fusta, flors seques (Ares, Benassal).

5. Aparici (1999): «El món urbà és el món culte, l'inculte és el món rural. La cultura del món rural no és una altra cultura, és una incultura. Això ha anat generant un sentiment importantíssim d'autoodi cultural, de sentiment d'odi cap al propi món rural, que en el marc d'aquell procés d'èxode rural esdevenia natural»

o semblar un element decoratiu o per estar abandonada la construcció i per res més.

Diversos significats protectors

A la població de Xodos, trobem tan sols dues modalitats visibles d'elements protectors o exorcitzadors pel que fa al món de la construcció; d'una banda, a sobre de les cobertes –a la carenada o cavalló– l'anomenat **espantabruixes**,⁶ format per un tros de teula tallada en sentit transversal, es a dir deixant una peça corbada apuntant cap al cel que se situa al final del cavalló com a remat punxegut, i que faria el paper de protector o de defensa de la casa. També a Xodos, hi ha una peça localitzada que és un retall de ceràmica en vertical. D'altra banda, hi ha el **dibuix de triangles o dent de llop**⁷ a sota de les volades de la coberta, amb les rajoles i les teules pintades, bé amb el triangle de roig l'interior, bé amb blanc fent el triangle pintat en reserva, per fora d'aquest; i, en qualsevol cas, sempre és pintada només la meitat de la peça que és la que quedarà a vistes. D'aquests dos elements, en queden ben pocs a Xodos. A la plaça de Sant Cristòfol, hi ha una volada única amb dibuixos de vegetals (una mena de tija amb fulles) ubicats a dins del triangle (figura 14).

Descripció dels elements

L'espantabruixes

És un tros de teula retallat transversalment (figura 01), restant una peça corbada la qual podrà posar-se en la coberta de diverses maneres i amb un variat nombre d'elements. El més elemental és el d'una sola peça i sempre en direcció al cel, com a la casa de Xodos (figura 02). Altres combinacions seran de dos, a Sorita; tres, a Herbers; quatre, a Herbers; i cinc, a Morella (figura 03). Una altra mena de figures al·legòriques o protectores són les situades a les cantonades de les cobertes i construïdes únicament amb teules lleugerament apuntades cap a l'exterior figurant un element de defensa amb cinc peces, com a l'església de Sorita.

També podem considerar, dins del camp dels espantabruixes (en altres llocs així és considerada), la col·locació de diferents elements al damunt de les xemeneies amb forma punxeguda (pedres de punta, etc.), així com cànters o canterelles, com a Benafigos, tant en els funerals com en la carena de les cobertes.

6. Lladó (1989).

7. Coll (1996).

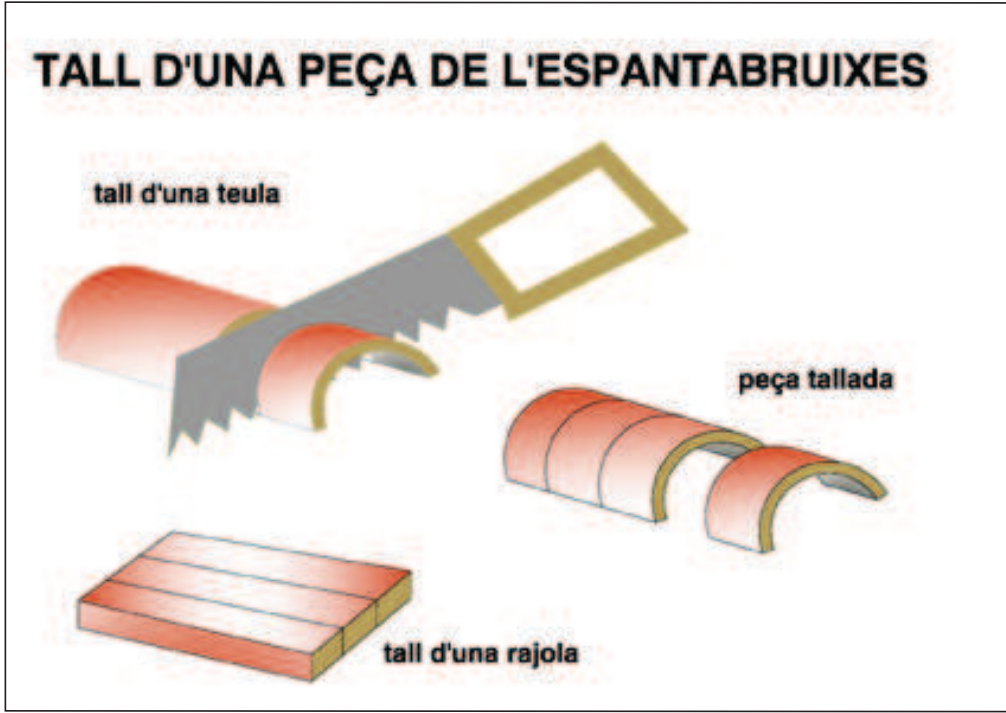

Figura 01. Com obtindrem les peces d'un espantabruixes

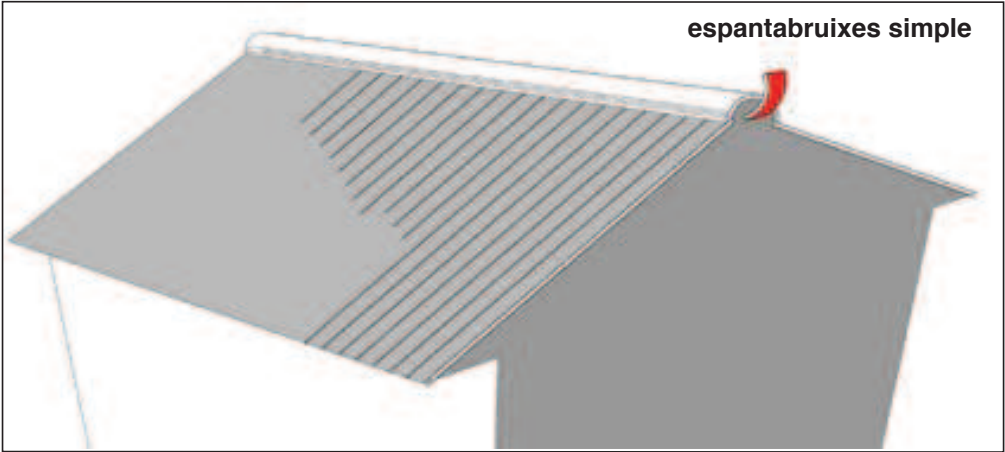

Figura 02. Xodos

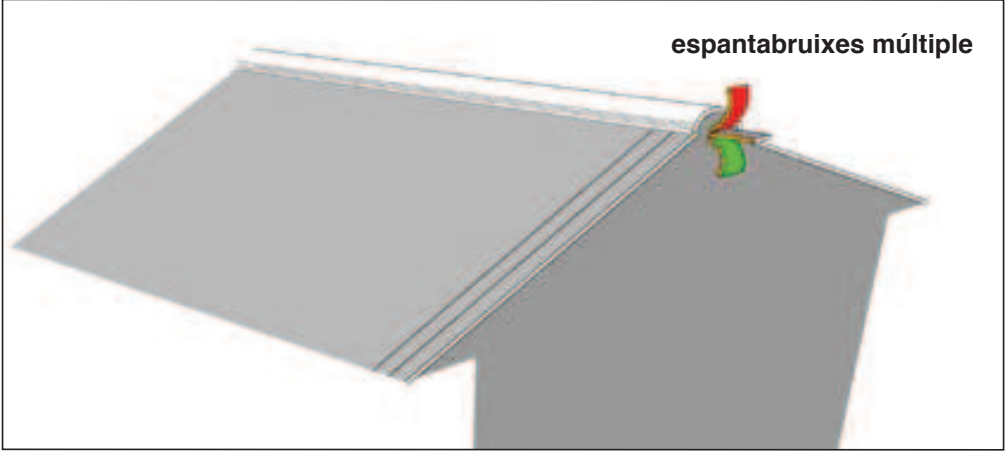

Figura 03 Morella

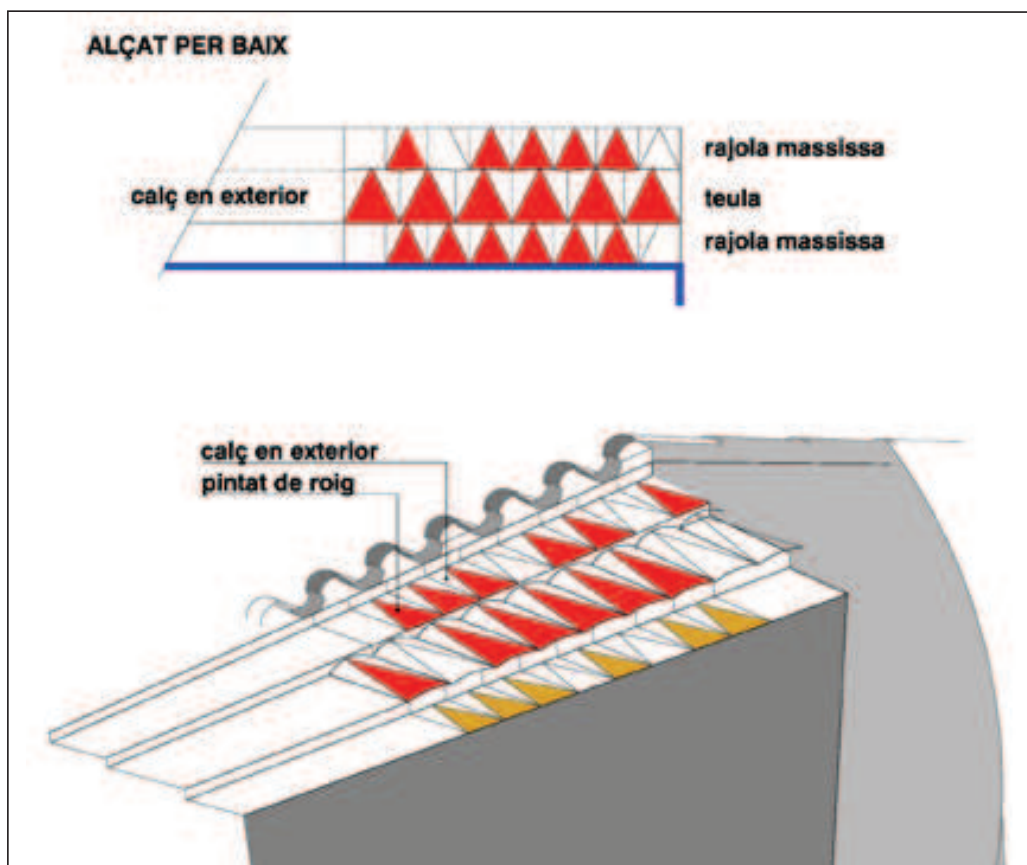

Figura 04. Volada a Xodos

Les volades pintades

En tenim uns quants exemples i amb variada tipologia. Pel que fa al nostre territori, podem simplificar-les en dues modalitats: *a*) les compostades únicament amb elements ceràmics (rajoles i teules) superposats i amb eixida (o volada) en la qual cada una surt més que la de baix, com en la casa de Xodos (figura 04); i *b*) la formada per dos materials bàsics emprats en les cobertes, la ceràmica i la fusta, com en les cases de Vistabella i Cabanes. En aquest cas, la fusta sempre serà el suport de base de les diferents filades –i volades– de ceràmica (rajoles i teules). Als ràfecs, l'element que sempre els distingeix, pel seu caràcter exorcitzador, és la pintura, els dibuixos o bé els textos que s'hi troben per la cara inferior (la que podem observar des del carrer).

Què hi queda a Xodos?

Malgrat l'estat de renovació i substitució urbana que ha sofert la localitat de Xodos⁸ en els darrers vint anys i, fonamentalment, en la substitució i impermeabilització de cobertes així com en la reforma de les façanes, hi resten

8. Tal com passa també a moltes de les poblacions veïnes (Vistabella, Atzeneta, Culla, Villahermosa...)

Figura 05. Carrer Pelaire

encara alguns elements emprats en la construcció, almenys en aquells edificis que no s'han renovat en aquests anys, encara que cal dir que alguna construcció reformada ha mantingut algun element constructiu sense ser-ne conscients els propietaris del significat protector d'aquests, tal vegada per considerar-los com un element decoratiu.

A Xodos, hi ha encara un xicotet repertori d'elements ceràmics que destaquen per sobre de les cobertes i per sota dels ràfecs; són els pocs atifells exorcitzadors visibles en la localitat i repartits per tot el nucli urbà. S'ha de dir que no disposen de cap tipus de protecció en les ordenances municipals sobre construcció. Més encara, resta evident que és molt poc el temps que els hi queda de vida, si no es posa remei, en cas de no conferir-los cap tipus de protecció, com podria ser el que fa referència als panells ceràmics anterior a l'any 1945,⁹ o bé amb les ordenances municipals.

Espantabruixes

Hi ha un reduït nombre d'espantabruixes bàsicament als edificis que envolten la vila; a dins, quasi no se'n veuen. En trobem als carrers de Pelaire i de les Creus, a la plaça de la Font i al carrer del Calvari. En el nostre cas,

9. Llei 5/2007 de 9 de febrer, de modificació de la Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià.

Figura 06. Volada emblanquinada

Figura 07. Volada emblanquinada a mitges

Figura 08. Volada emblanquinada una part i tota pintada l'altra

Figura 09. Volada simple pintada de blanc

els espantabruixes reconeguts ho són d'una sola peça amb la variant als afores del poble –carrer del Calvari– amb una peça ceràmica plana posada de cantell.

Volades pintades

Els ràfecs pintats amb els triangles a sota –les característiques dents de llop– van desapareixent; primer, sota una mà de calç i, després, reformant la coberta. Només resten volades completes, amb tota la ceràmica pintada i vista, una al carrer de Pelaire, una altra al carrer de les Creus i, la que disposa de dibuixos, a la plaça de Sant Cristòfol. Amb la volada tapada parcialment per l'emblanquinat, trobem les dels carrers de les Creus, d'Enmig i de Pelaire. En altres edificacions, de segur que si rascàrem la pintura del ràfec, trobaríem a sota més rajoles pintades, tal vegada amb altres dibuixos i grafismes, tal vegada com els d'Atzeneta o Vistabella. El color més emprat és el roig sobre la ceràmica o en blanc, en reserva, pintant l'exterior del triangle.

Altres pobles veïns

Molt a prop de Xodos, a les poblacions que l'envolten, hi ha un ric i variat mostrari de les maneres de construir i protegir els habitatges, així com dels elements que ho conformaven, i ens poden servir de referència, a més de significar que eren elements de la construcció d'edificis comuns a tota la comarca i altres poblacions veïnes:

- Reixes a Vistabella. Destaca per les reixes amb elements protectors com ara caps de drac de l'any 1585.

- Alers a Vistabella. També hi ha ràfecs pintats amb base de fusta i acabats amb ceràmica (rajola i teula pintades).

- Alers a Atzeneta. Són significatius per la quantitat de variants pel que fa a les sortides de les rajoles i teules volades, però el que cal destacar més és la

Espantabruixes a Xodos

Figura 10. Carrer de les Creus

Figura 11. Carrer Pelaire

Figura 12. Plaça de la Font

Figura 13. Carrer Calvari

quantitat, varietat i qualitat de dibuixos i textos, així com els colors emprats (blanc, blau, roig, negre, verd...).

- Protectors en canals de coberta. A Benassal, hi ha encara un petit repertori de desguassos de les canals de la coberta fets amb planxa metàl·lica i de diversa configuració, però sempre amb aspecte d'animalons feréstecs.

- Protectors en xemeneies com ara a Benafigos, amb pedres punxegudes i també a cantarelles en cobertes.

Fotos i dibuixos de l'autor.

Castelló de la Plana, juliol de 2012

Algunes referències

ALLEPUZ, X. (2009). «El paisatge de la ramaderia a Vilafamés. Inventari d'arquitectures». *XII Jornades de la Plana de l'Arc*. Vilafamés.

APARICI, A. (1999). «Una xarxa que comunica mons desiguals». En *II Jornades Culturals de la Plana de l'Arc*. Vilafamés 1997. A. C. 'La Roca'.

Figura 14. Xodos. plaça de sant Cristòfol

- AA. DD. (2002). *Bruixes, fetilleres i fades*. Caixa de Catalunya. Edicions del País Valencià.
- CANER, P. *Inscripcions a les llandes i teules pintades a Calonge*.
- CASTALDO, L. (2009). *Les teules pintades, un patrimoni important*. III Jornades Sóller.
- COLL CONESA, J. (1996). «Les volades ceràmiques pintades ornamentals al País Valencià. Aproximació al cas de Castelló». *Scripta in honorem in Enrique A. Fabregat*.
- LLADÓ I FONT, J. (1989). «L'arquitectura rural i l'exorcització de sortilegis». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*.
- NAVARRO IBÁÑEZ, F. (2003). «Cuidando de mi casa y de mi gente: los elementos tradicionales de protección en Priego y su comarca». *Antiquitas*, núm 15.
- ROSAS, M (2005). «Rajoles, teules i taulells als edificis de Castelló de la Plana durant els segles XVI-XVII segons els documents de l'Arxiu Històric Municipal» a *BSCC*, LXXXI.

Edita: L'Argivello, associació cultural, Xodos. Disseny portada: Amat Bellés
Consell de redacció: Artur Aparici (director), Gustau Muñoz, Amat Sánchez, Carme Puig
Correcció lingüística: Cèsar Mateu
Imprimeix: Gràfiques Amat Gascón, S. L., carrer Lluçena, 29, Castelló de la Plana
Dipòsit legal: CS-239-2008
Foto portada: Mas de Sanaüja. Foto Max Taurus